

The Theory of State in the Political Thought of Ayatollah Shahid Beheshti

Mohammad Reza Abdollah Nasab¹ \ Mohammad Hossein Zarei Reza'i²

1. Assistant professor of social sciences, Farhangian University, Tehran, Iran. (the responsible).

m.abdolahnasab@cfu.ac.ir

2. Assistant professor of Islamic maaref, Farhangian University, Tehran, Iran.

zareii435@cfu.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article Received: 2022.11.27 Accepted: 2023.05.29	State is the most important element of political thought. Ayatollah Shahid Beheshti, as one of the thinkers of the Islamic Revolution, paid special attention to the definition of the Islamic state. The present article, using the theory of the Ummah and Imamate and considering the descriptive-analytical method by choosing three conceptual, structural and theoretical approaches, seeks to present the theory of the state in the thought of Ayatollah Beheshti. The popular-school state in the thought of Ayatollah Beheshti is a crystallization of the theory of the Ummah and Imamate, which is interpreted with a divine origin, distinct from two organic and mechanical approaches. In the structural dimension, this state is focused on the guidance of the Imam over the three powers and Islamic identity, which has a reading of the presence of the maximum Islamic aspect of the state. In the theoretical field, his approach focuses on the normative and state-centered nature. Ayatollah Beheshti's statement is a product of the Islamic tradition, the theory of the absolute guardianship of the jurist, and also some components of the modern state.
Keywords	Guardianship of the Jurist, Islamic State, Ayatollah Shahid Beheshti, Ummah and Imamate, Desirable Governance.
Cite this article:	Abdollah Nasab, Mohammad Reza & Mohammad Hossein Zarei Reza'i (2025). The Theory of State in the Political Thought of Ayatollah Shahid Beheshti. <i>Islamic Revelation Studies</i> . 22 (1). 87-106. DOI: 10.22034/22.80.81
DOI:	https://doi.org/10.22034/22.80.81
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The state is the most important element of political thought. Ayatollah Martyr Beheshti, as one of the intellectuals of the Islamic Revolution, devoted special attention to articulating the Islamic state. The present study seeks to answer the question of what the dimensions of the theory of the state are in Beheshti's political thought. Based on a theoretical framework consisting of three approaches-conceptual, structural, and theoretical-and with reference to the collection of Beheshti's views and works, it examines the hypothesis that the theory of *Ummah* and *Imamate* as the spirit and form of the state constitutes an ideological system with a divine origin. The ideological-popular state (*maktabi-mardomi*) in Beheshti's thought is a manifestation of the theory of *Ummah* and *Imamate*, which, with its divine origin, is interpreted in distinction from both organic and mechanistic approaches. In its structural dimension, this state is directed toward the guidance of the three branches of power under the leadership of the Imam and the preservation of Islamic identity, representing a maximalist reading of the Islamic character of the state. In the theoretical sphere, Beheshti's approach reflects a normative and state-centered character. His articulation is the product of attention to the Islamic tradition, the theory of absolute guardianship of the jurist (*velayat-e motlaqeh-ye faqih*), as well as certain elements of the modern state.

Methodology

This paper, drawing upon the theory of *Ummah* and *Imamate* and employing a descriptive-analytical method within the three approaches of conceptual, structural, and theoretical, seeks to present the theory of the state in Beheshti's political thought.

Discussion

The theory of the state is the key to the entirety of political thought. Attention to this theory derives from the pivotal role of the state in devising solutions for the political order of societies. In Beheshti's thought, Islam is regarded as an expansive system of belief and practice, wherein the understanding of each part is dependent upon the worldview of the whole system. Accordingly, with belief in the discourse of political Islam and the conjunction of religion and politics, he defined the function of the state as going beyond merely fulfilling material functions and as the custodian of guiding human beings toward divine perfection.

Results and Findings

In Beheshti's system of *Ummah* and *Imamate*, the desired state is conceived as the extension of *Imamate* and is founded on two pillars: Islamism and republicanism. Thus, he sought to reconcile Islam with republicanism, tracing this pursuit to Shi'i heritage and the practical experience of the Constitutional Revolution. In Beheshti's political philosophy, these two concepts are neither incompatible nor separable; essentially, democracy acquires a religious origin and character, such that grounding the state in these two concepts delineates its nature, concept, structure, and theory. Beheshti primarily considered the nature of the state as stemming from an anthropological approach and possessing two ideological-popular components (*maktabi-mardomi*). In the conceptual approach, the state is a divine and sacred institution whose leadership in the period of the occultation of the Infallible Imam is entrusted to the just Shi'i jurist. The

origin of such a state differs from both the mechanistic model and the modern state, and it is not, in fact, the product of a social contract, though the people's vote is not without a role in its legitimacy. In this approach, while the Islamic state is based on the pledge of allegiance (*bay'ah*) of the people, its governance is conducted according to expediency (*maslahat*), not necessarily the majority vote. The conjunction of divine sovereignty and the people's will exerts influence upon the structural dimension of the state, and apart from the assignment of the apex of the state hierarchy to the absolute guardianship of the jurist, the latter initially does not directly interfere in the executive affairs of the three branches. In such a novel structure, the desired state strives to synthesize the concepts of the old and the new state, and the people (regardless of religion and gender), while enjoying lawful political rights, will have a significant share in political processes. In the theoretical dimension, the state is entrusted with the faithful life of the nation and the facilitator of the *hayat tayyibah* (virtuous life). Thus, while emphasizing predetermined religious norms, it will oppose any form of domination or privilege by particular groups.

References

- *Quran*.
- Abdkhodaei, Mojtaba (2014). Modern State, Civilized State. *Philosophy and Theology*, 19(3). [in persian]
- Ahmadvand, Shoja (2015). *History of State Development in Islam*. Tehran: Ney. [in persian]
- Alam, Abdolrahman (2011). *Foundations of Political Science*. Tehran: Ney. [in persian]
- Amadi, Abdulvahid (1989). *Ghurar al-Hekam and Durar al-Kalem*. Qom: Dar al-Ketab al-Islami. [in arabic]
- Bashirieh, Hossein (1980). Basic Issues in Islamic Philosophy. *Journal of the Faculty of Law and Political Science, University of Tehran*, No. 25, pp. 223-191. [in persian]
- Bashirieh, Hossein (2003). Teaching Political Science. Tehran: Negahe Moaser. [in persian]
- Bazargan, Mehdi (1982). *A Single World Government*. Tehran: Payam Azadi. [in persian]
- Beheshti, Alireza; Hajhashemi, Marzieh (2016). How the principle of the guardianship of the jurist was formed as a form of power construction in the Islamic Republic. *Iranian Social Studies*, 10(1). [in persian]
- Beheshti, Mohammad (1950). Government in Islam; The Purpose of Government. *Maktabe Tashayo*, No. 3. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (1984). *Characteristics of the Islamic Revolution*. Tehran: Islamic Culture Publishing House. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (1998). *Theoretical Foundations of the Constitution*. Tehran: Rozaneh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (1999). *Islamic Economics*. Tehran: Islamic Culture Publishing House. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (1999). *Right and Wrong from the Perspective of the Quran*. Tehran: Boqeh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (2002). *Freedom, Anarchy and Coercion*. Tehran: Boqeh. [in persian]

- Beheshti, Mohammad (2007). *Stewardship, Leadership, Spirituality*. Tehran: Boqeh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (2012). *A Prophet from Another Perspective*. Tehran: Rozaneh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (2017). *Union of Islamic Student Associations in Europe*. Tehran: Rozaneh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (2018). *Economic System in Islam*. Tehran: Rozaneh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (2019). *Women in the Position of Islam*. Tehran: Rozaneh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (a1981). *Our Positions*. Tehran: Islamic Republic Party Office. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (a2000). *God from the Perspective of the Quran*. Tehran: Islamic Culture Publishing House. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (a2001). *God from the Perspective of the Quran*. Tehran: Boqeh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (a2011). *Banking, Usury and Islamic Financial Laws*. Tehran: Rozaneh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (b2000). *Do's and Don'ts*. Tehran: Boqeh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (b2001). *The Role of Freedom in Child Education*. Tehran: Boqeh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (b2011). *The Islamic Republic Party (Speeches, Dialogues and Writings)*. Tehran: Rozaneh. [in persian]
- Beheshti, Mohammad (G2011). *Understand of Islam*. Tehran: Boqeh. [in persian]
- Beheshti, Muhammad (1941). *Urwat al-Wuthqa*.
- Bingham, Paul; Almond, Gabriel Abraham; Mount, Robert J. (2002). *A Theoretical Framework for the Study of Adaptive Policy*. Translated by Alireza Tayyeb. Tehran: Presidential Center for Public Administration Education. [in persian]
- Cohen, Bruce (2009). *Foundations of Sociology*. Translated by Gholam Abbas Tavassoli & Reza Fazel. Tehran: Samt. [in persian]
- *Detailed Report of the Parliament's Discussions on the Final Review of the Constitution of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: General Department of Cultural Affairs and Public Relations of the Islamic Consultative Assembly, 1985, Vol. 1. [in persian]
- Farabi, Abu Nasr (2009). *Fusooleh Montazeah*. Translated by Hassan Malekshahi. Tehran: Soroush. [in persian]
- Firahi, Davood (2013). *Political System and Government in Iran*. Tehran: Samt. [in persian]
- *He was a nation all by himself*. Tehran: Islamic Revolution Martyr Foundation, 1982. [in persian]
- Jamali, Hossein (2002). *History and Principles of International Relations*. Tehran: Publication of the Supreme Leader's Representative Office in the Sepah. [in persian]
- Khomeini, Seyyed Ruhollah (1989). *Al - Rasael*. Vol. 2. Qom: Ismailian. [in persian]
- Miqdad, Fazel (2000). *Al-Nafee Yauom fi Sharhe Bab Al Hadi Ashar*. Tehran: Kochani.
- Mosallnejad, Abbas (2013). *The role of the government in Turkey's economic*

- development in the last three decades. *Iranian Social Development Studies*, No. 2, pp. 55-79. [in persian]
- Mozaffarian, Manouchehr (1983). *Leadership and Management in Islam*. Tehran: Ataei. [in persian]
 - Nikunahad, Hamed (2015). *The Basic Law System of the Islamic Republic of Iran within the Framework of the Theory of Ummat and Imamat*. Doctoral Thesis. Faculty of Law, Shahid Beheshti University. [in persian]
 - Popper, Karl (1998). *The Open Society and Its Enemies*. Translated by Ezatollah Foladvand. Tehran: Kharazmi. [in persian]
 - Rahmat Elahi, Hossein (2009). *The Transformation of Power*. Tehran: Mizan. [in persian]
 - Riviere, Claude (2007). *An introduction to political anthropology*. Translated by Naser Fakuhi. Tehran: Ney. [in persian]
 - Salahi, Malek Yahya; Amini, Vahed (2009). The concept of natural law and international law in the political thought of Thomas Hobbes. *Private and Criminal Law Research*, 5(1). [in persian]
 - Sarabandi, Mohammad Reza (2007). *Lectures and Interviews of Shahid Beheshti*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. [in persian]
 - Tabatabaei, Mohammad (2017). The theory of separation of powers and organization of political power in the government. *State Studies*, No. 12, pp. 36-1. [in persian]
 - Tohidfam, Mohammad (2003). *State and Democracy in the Age of Globalization*. Tehran: Rosaneh. [in persian]
 - Vincent, Andover (1992). *Theories of State*. Translated by Hossein Bashirieh. Tehran: Ney. [in persian]

نظرية الحكومة في الفكر السياسي لآية الله الشهيد بهشتي

محمد رضا عبد الله نسب^١ / محمد حسين الزارعي الرضائي^٢

١. أستاذ مساعد في قسم العلوم الاجتماعية، جامعة فرهنجيان طهران، إيران (الكاتب المسؤول).

m.abdolahnasab@cfu.ac.ir

٢. أستاذ مساعد في قسم تعليم الإلهيات والمعارف الإسلامية، جامعة فرهنجيان، طهران، إيران.

zareii435@cfu.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	إنّ الحكومة هي العنصر الأهمّ في التفكير السياسي. كان آية الله بهشتي يولي اهتماما خاصا بتوضيح مفهوم الحكومة، بصفته أحد المفكرين للثورة الإسلامية، فالمقال الحالي يسعى وراء تقديم نظرية الحكومة في فكر آية الله بهشتي، باستخدام نظرية الأمة والإمامة وبالاعتماد على المنهج الوصفي التحليلي واختيار ثلاثة مقاربات: مفهومية وهيكلية ونظرية. يرى آية الله بهشتي الحكومة المدرسية الشعبية تجسيدا لنظرية الأمة والإمامة والتي تتميز بمنشأ إلهي وتفسّر بطريقة مختلفة عن النهجين العضوي والميكانيكي. تركّز هذه الحكومة في البعد الهيكلي على قيادة الإمام للسلطات الثلاثة والهوية الإسلامية والتي تقدّم قراءة للحضور الأقصى لبعد الحكومة الإسلامي. وفي البعد النظري يعتمد نهجه على الطابع المعياري ومحورية الحكومة. إنّ وجهة نظر آية الله بهشتي نتيجة للنظر إلى السنة الإسلامية ونظرية ولاية الفقيه المطلقة وكذلك بعض مكونات الدولة الحديثة.
الألفاظ المفتاحية	ولاية الفقيه، الحكومة الإسلامية، آية الله بهشتي، الأمة والإمامة، الحكم المنشود.
الاقتباس:	عبد الله نسب، محمد رضا و محمد حسين الزارعي الرضائي (١٤٤٦). نظرية الحكومة في الفكر السياسي لآية الله الشهيد بهشتي. مجلة دراسات الثورة الإسلامية. ٢٢ (١). ٨٧ - ١٠٦. DOI: 10.22034/22.80.81
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/22.80.81
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

نشریه علمی

مطالعات انقلاب اسلامی

سال ۲۲، بهار ۱۴۰۴، شماره ۸۰

نظریه دولت در اندیشه سیاسی آیت‌الله شهید بهشتی

محمد رضا عبداله‌نسب^۱ / محمد حسین زارعی رضائی^۲

۱. استادیار گروه آموزش علوم اجتماعی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

m.abdolahnasab@cfu.ac.ir

۲. استادیار گروه آموزش الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

zareii435@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۰۶ - ۸۷)	دولت، مهم‌ترین عنصر سیاست‌اندیشی است. آیت‌الله شهید بهشتی به عنوان یکی از متفکران انقلاب اسلامی، اهتمام ویژه‌ای در تقریر دولت اسلامی داشت. نوشتار حاضر با بهره از نظریه امت و امامت و نظر به روش توصیفی تحلیلی با انتخاب سه رویکرد مفهومی، ساختاری و نظری، درصدد ارائه نظریه دولت در اندیشه آیت‌الله بهشتی است. دولت مکتبی - مردمی در اندیشه آیت‌الله بهشتی تبلوری از نظریه امت و امامت است که با خاستگاه الهی، متمایز از دو رویکرد ارگانیکی و مکانیکی تفسیر می‌شود. این دولت در بُعد ساختار، معطوف به هدایتگری امام بر قوای سه‌گانه و هویت اسلامی است که خوانشی از حضور حداکثری وجه اسلامی دولت دارد. در عرصه نظری، رویکرد ایشان، ناظر به خصلت هنجاری و دولت محور است. تقریر آیت‌الله بهشتی، محصول نظر به سنت اسلامی، تئوری ولایت مطلقه فقیه و همچنین برخی مؤلفه‌های دولت مدرن است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۸	ولایت فقیه، دولت اسلامی، آیت‌الله شهید بهشتی، امت و امامت، حکمرانی مطلوب.
واژگان کلیدی	عبداله‌نسب، محمد رضا و محمد حسین زارعی رضائی (۱۴۰۴). نظریه دولت در اندیشه سیاسی آیت‌الله شهید بهشتی. <i>مطالعات انقلاب اسلامی</i> . ۲۲ (۱). ۸۷ - ۱۰۶. DOI: 10.22034/22.80.81
استناد:	کد DOI: https://doi.org/10.22034/22.80.81
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

حیات بشر از شروع خلقت، خصلتی جمعی داشته و به بیان اندیشمندان علوم انسانی، نوع انسان، به مدنی الطبع بودن شناخته می‌شود. این ماهیت در کنار تطورات زمانه، موجب شکل‌گیری نهاد دولت در راستای تدبیر جوامع انسانی گردید. قابل اذعان است دولت به عنوان یکی از مهم‌ترین مفاهیم سیاسی، تغییر و تحولات مهمی را به خود دیده؛ چنان‌که هر یک از نظریه‌ها تعریف خاصی را از ابعاد آن استنتاج و ارائه نموده‌اند. تحولات معنایی در سال‌های پایانی سده اخیر، به بازگرداندن مسئله دولت به ادبیات جدید علوم سیاسی انجامید. بنابراین امروزه تمامی گرایش‌های دانش سیاسی با پدیده دولت سروکار دارند؛ فلسفه سیاسی ناظر به ایده دولت آرمانی است و از سوی دیگر، جامعه‌شناسی سیاسی، ناظر به بررسی رابطه دولت با نیروها و نهادهای اجتماعی می‌باشد.

اساساً در مطالعات اندیشه سیاسی، دولت از دو عنصر اساسی تشکیل یافته است: ایده مرکزی و نهادهای پیرامونی. ایده مرکزی چارچوبی است که ناظر به هسته نهاد دولت و مجموعه‌ای از اجزای پیرامونی که ایده مرکزی را محقق می‌کند است (طباطبایی، ۱۳۹۶: ۷). در نظام سیاسی دانایی اسلام نهاد دولت، مهم‌ترین عنصر اجتماع است که به موازات کارکردهای ذاتی نظیر اداره و نظم‌بخشی امور اجتماع، وجود آن برای تحقق آموزه‌ها و تعالیم اسلام امری ضروری است. در نصوص دینی، منشأ تمامی قدرت‌ها خداوند است: «أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا» (بقره / ۱۶۵) و دولت تبلور اراده تشریعی خداوند است. همچنان‌که آیه «إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره / ۳۰) آشکارا بر منشأ و فلسفه الهی دولت، صحنه می‌نهد.

علی‌رغم پشتوانه تئوریک و الهی، به دلیل پیشینه ضعیف در خصوص ابعاد دولت اسلامی، سؤالات و ابهاماتی درباره خاستگاه دولت، ساختار و ویژگی‌های آن مطرح است و در این راستا، تاریخ ایران شاهد الگو‌هایی همچون دولت سلطانی، پاتریمونیال، مطلقه و... بود که با پیروزی انقلاب اسلامی به زوال رسید. پس می‌توان ادعا نمود که تأسیس نظام جمهوری اسلامی مقارن با گسست نظریه دولت در ایران شد. این مسئله در کنار تطور تاریخی دولت به اقتضای نیازهای جوامع، بررسی ایده دولت در آرای اندیشمندانی نظیر آیت‌الله شهید بهشتی که در تدوین قانون اساسی و تئوری‌های کلان نظام نوین سیاسی ایران ایفای نقش نموده‌اند، ضروری می‌نماید.

از نظر آیت‌الله بهشتی، الگوی سلطنت، به دلیل افول حق تعیین سرنوشت قابل دفاع نیست و نظریه امت - امامت، که برگرفته از گفتمان اسلام سیاسی فقه‌ای است، صلاحیت بازسازی دولت مردمی با محوریت ولایت مطلقه فقیه را داراست. در واقع دولت مطلوب بر ساخته دو مفهوم کلان اسلامیت و جمهوریت است که در فلسفه بهشتی بار معنایی و کارکردهای خاصی پیدا می‌کند.

این پژوهش در پاسخ به این سؤال که ابعاد نظریه دولت در اندیشه آیت‌الله بهشتی چیست؟ بر اساس چارچوب نظری مبتنی بر سه رویکرد مفهومی، ساختاری و نظری، و امعان نظر به مجموعه آرا و آثار شهید بهشتی این فرضیه را بررسی می‌کند که نظریه امت امامت به عنوان روح و شکل دولت مکتبی با خاستگاه الهی است؛ در ادامه، در قالب رویکرد مفهومی، سازواری سنت اسلامی و بیعت جمهور طرح شده است؛ سپس واکاوی رویکرد ساختاری دولت با مؤلفه‌هایی همچون هدایت، هویت، نظارت و ولایت مطلقه در نظریه تفکیک قوا، شبکه قدرت و اقلیت‌ها سایه‌افکنی نموده است. پایان نوشتار به قرابت دولت مطلوب شهید بهشتی به رویکرد نظری دولت‌محوری ختم شده است.

بررسی مفهومی

۱. مفهوم دولت

دولت (state) در معنای لاتین، ناظر به وضع مستقر و پابرجا گرفته شده است و به معنای مجموعه‌ای از مفاهیم و ارزش‌های زندگی اجتماعی است که به صورت نهاد ظهور یافته است (وینسنت، ۱۳۷۱: ۳۶). در تعریف ماکس وبر، دولت، نهادی سیاسی است که در عین ارتباط با سیاست و قدرت، قابلیت انحصار استفاده مشروع از زور فیزیکی در چارچوب قلمرویی معین را دارد (Weber, 1958: 78). اصولاً می‌توان گفت دولت از وجود قدرتی مرکزی سخن می‌گوید که با اعمال حاکمیت سازمان‌یافته، از سه رکن تشکیل یافته است: کاربرد زور انحصاری که نهادهای مدعی حاکمیت و حکومت را در برمی‌گیرد؛ جمعیت که به تبع آن مشروعیت مردمی را شامل می‌شود و قلمرو که چارچوب سرزمینی اعمال زور مشروع را در بر می‌گیرد (احمدوند، ۱۳۹۴: ۷۶).

متفکران علوم سیاسی، سه قسم تعریف از دولت را ارائه نموده‌اند: تعاریف حقوقی، فلسفی و سیاسی؛ در بُعد حقوقی، دولت با ویژگی‌های چهارگانه جمعیت، حکومت، سرزمین و حاکمیت تعریف می‌شود. همچنین مفهوم دولت از نگاه فلسفی سه گونه به خود گرفته است: دولت طبیعی که توسط ارسطو طرح شد؛ دولت قراردادی، که متفکرانی نظیر هابز و لاک بدان معتقد بودند و دولت طبقاتی که در آرای کارل مارکس وجود دارد. در تعریف سیاسی، دولت بر پایه نگرش‌های ایدئال فلاسفه تعریف نمی‌شود، بلکه مبتنی بر تغییرات عینی و تطورات واقعی ادوار تاریخی است (همان: ۱۳۸ - ۱۳۶). باید خاطر نشان کرد که پژوهش حاضر، دولت را با توجه به ابعاد سیاسی، فلسفی و حقوقی آن مد نظر دارد.

۲. چارچوب نظری

با تدقیق در نظریه‌ها و تئوری‌های برخی متفکران، پیرامون نهاد دولت، می‌توان یک چارچوب نظری

مبتنی بر سه رویکرد مفهومی، ساختاری و نظر طراحی نمود. چارچوب مذکور به جهت شمول ابعاد مختلف نهاد دولت، دربردارنده نگاهی جامع است که در پرتو آن می‌توان نظریه دولت را در اندیشه شهید بهشتی مورد بررسی قرار داد. چارچوب نظری منتخب، برگرفته از نظریه «دولت و دموکراسی در عصر جهانی شدن» اثر محمد توحیدفام می‌باشد. در این اثر، سیر تحول دولت، از دولت‌های نخستین تا دولت لیبرال دموکراسی در عصر جهانی شدن، در سه بعد «مفهوم»، «ساختار» و «نظریه» واکاوی شده است (توحید فام، ۱۳۸۲: ۴۷).

رویکرد «مفهومی» دولت: در این رویکرد، منشأ و خاستگاه دولت، با دو مفهوم ارگانیکی و مکانیکی مورد تحلیل واقع می‌شود. برخی اندیشمندان، خاستگاه ایده دولت ارگانیک (اندامواره) را در نظریات افلاطون جست‌وجو می‌کنند (پوپر، ۱۳۷۷: ۱۳۲)؛ گرچه دولت ارگانیک در آرای وی متوقف نماند و برخی اندیشمندان غربی عصر روشنگری همچون روسو و هگل ایده دولت انداموار (ارگانیک) را پیگیری نمودند. در این الگو، با پذیرش منشأ طبیعی دولت و تشبیه آن به حیوان، آن را ارگانیسمی می‌داند که با حفظ ارتباط میان اجزای مختلف از رشد و وصول به غایت خاص برخوردار است. در این دیدگاه، دولت ارگانیک پدیده‌ای تاریخی شمرده می‌شود که از سه خصلت ارتباط درونی بین اجزای کلیت، تکوین درونی و درونی بودن غایت بهره‌مند است (بشیریه، ۱۳۸۲: ۹۵). بدین ترتیب، دولت انداموار، دولت را ابزار ساخته دست انسان در نیل به اهداف خاص قلمداد نمی‌کند، بلکه بسان نهاد خانواده، خودتحول و تکامل‌یافته و دارای غایاتی والاتر از منافع فردی می‌داند، فلذا دولت مهم‌ترین ابزار تأمین آزادی انسان است (توحیدفام، ۱۳۸۲: ۴۸).

در بُعد مکانیکی (ابزاروار)، دولت به لحاظ هستی‌شناختی، نهادی طبیعی نیست، بلکه پدیده‌ای صناعی و محصول عمل ارادی و زندگی قراردادی انسان‌هاست که متکفل مصلحت و انتظام عمومی است. این خوانش مدرن که با پیمان وستفاليا در سال ۱۶۴۸ میلادی و تطور در نظام سیاسی قرون وسطی، به منصفه ظهور رسید، در ادوار بعد در آرای سیاسی جان لاک، مارکس و اوج آن، یعنی ژان بدن به فرهنگ سیاسی وارد شد. دولت مکانیکی قائل به تثبیت مرزهای جغرافیایی حاکمیت در داخل مرزهای کشورهای مستقل است و به دلیل ماهیت ارادی آن، تفکیک آن از جامعه، قابل پذیرش می‌باشد (وینسنت، ۱۳۷۱: ۳۱۴). در این رهیافت، بود دولت برای انسان است و اطاعت از آن با بررسی عملکرد آن موجه است که همین مسئله یکی از وجوه تمایز مفهوم ارگانیک و مکانیک دولت به شمار می‌آید (توحیدفام، ۱۳۸۲: ۴۹).

در رویکرد «ساختاری»، نخستین نکته‌ای که لازم توجه است تبیین آن بر اساس وظایف و فعالیت‌های دولت است، چنان‌که وظایف مفروض، نقش اساسی در تشکل و بازتولید الگوهای ساختاری

ایفا می‌کنند. در این منظر، بزرگی و کوچکی دولت مراد می‌باشد و تعیین قلمرو کارویژه‌های آن از جمله میزان دخالت و محدوده قدرت آن است و در نتیجه، دو مفهوم دولت حداکثری و حداقلی بازتولید می‌گردد. در دولت حداکثری، دولت بسان دولت‌های مارکسیستی و توتالیتار، در تمامی امور جامعه سایه می‌افکند، درحالی‌که دولت‌های حداقلی، کارویژه حداقلی و منفعلانه را در جامعه، عهده‌دار می‌شوند (همان: ۹۰).

رویکرد «نظری» دولت: این رویکرد در تطورات نظریات دولت مدرن طرح شده است و ناظر به دو رویکرد جامعه‌محور (تبیینی) و دولت‌محور (تجویزی) می‌باشد (توحیدفام، ۱۳۸۲: ۸۴). در رویکرد نخست، دولت تحت تأثیر و فشار ساختار درونی جامعه بوده و متکی بر حمایت سیاسی و منابع اقتصادی صاحبان قدرت در جامعه است (مصلی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۵۷)، درحالی‌که در رویکرد دوم به توانایی دولت به مقابله با مطالبات صاحبان قدرت تأکید می‌شود، پس دولت با حفظ اختیار خویش، مقهور نیروهای اجتماعی واقع نمی‌شود، ازاین‌رو خصلتی هنجاری به خود گرفته و همواره به اصول از قبل تعیین شده، تأکید می‌ورزد (توحیدفام، ۱۳۸۸: ۴).

ماهیت دولت در اندیشه شهید بهشتی

۱. امت - امامت

حسین بشیریه معتقد به تبیین ابعاد انسان به عنوان نقطه عزیمت استدلال‌های اندیشه‌های سیاسی از جمله نظریه دولت می‌باشد (بشیریه، ۱۳۶۹: ۱۹۳)؛ فلذا در گام نخست این بخش، دیدگاه انسان‌شناسی شهید بهشتی مورد واکاوی قرار می‌گیرد. اصولاً می‌توان انسان‌شناسی یا انتروپولوژی^۱ را دانشی برشمرد که با هدف شناخت انسان و تبیین نقش او در محیط، در پی تحلیل امر سیاسی در دولت‌ها است (ریویر، ۱۳۸۶: ۱۵۲).

بررسی مواقع انسان‌شناختی شهید بهشتی نشانگر اعتقاد وی به جامعه ارادی و بر ساختگی آن از آزادی انسان است. در این جامعه، انسان با صیورت مستمر و کنشگری آگاهانه، در برابر شرایط محیطی تفوق می‌یابد. ناگفته هویداست در این منظر، آزادی امری نسبی است نه مطلق، فلذا انسان قادر به تغییر قوانین طبیعت که نمودی از اراده الهی‌اند نیست گرچه توانایی رهایی از بند اسارت و بردگی را دارد، فلذا دیدگاه جان لاک که «انسان را به مثابه کاغذ سفیدی است که جامعه روی آن می‌نویسد» (صلاحی و امینی، ۱۳۸۸: ۱۶۵) تفسیری مردود پنداشته می‌شود:

محیط اجتماعی هم ساخته شده انسان است و هم در ساخت او نقش دارد. ولی در این ساختن متقابل، اصل انسان است (بهشتی، ۱۳۸۱: ۹۰).

روابط اجتماعی انسان‌های آزاد، مبتنی بر «ایمان به مسئولیت، احساس مسئولیت و تعهد» (بهشتی، ۱۳۷۷: ۸۴) و متمایز از جوامع ارگانیک و مکانیک می‌باشد؛ بدین ترتیب، شهید بهشتی، ایده بنیادین حاکمیت ملی و تبلور اراده سیاسی انسان را با مفهوم «جامعه مکتبی» گره زده و از چند مرحله‌ای بودن آن سخن می‌گوید:

در جامعه‌های مکتبی انسان‌ها اول مکتب را انتخاب می‌کنند. به دنبال مکتب انتخابی، بسیاری از مسائل فرم و شکل می‌گیرد، زیرا انسان اول مکتب را انتخاب می‌کند و به دنبال مکتب یک مقدار تعهد برایش می‌آید و انتخابات بعدی نمی‌تواند نقض‌کننده تعهدی باشد که قبلاً پذیرفته است (بینا، ۱۳۶۴: ۴۰۶).

خوانش الهیاتی شهید بهشتی از انسان، معنای خاصی به نظریه امت امامت، ماهیت دولت اسلامی و تمایز آن از اصول دولت مدرن (راسیونالیسم و سکولاریسم) می‌بخشد و از آنجا که نوشتار حاضر نظریه امت و امامت را به مثابه روح و شکل دولت اسلامی تلقی نموده، امعان نظر در این دو مفهوم ضروری به نظر می‌رسد.

قابل اذعان است که عزیمت انگاره‌های سیاسی شیعی، متکی بر مفهوم امامت است و آیت‌الله بهشتی امامت عهد غیبت را با دو عنصر دانش الهی و اسوه بودن امام تبیین می‌کند. وی نظام امت و امامت را محتوا و مسمای واقعی نظام جمهوری اسلامی می‌داند (بهشتی، ۱۳۷۷: ۳۹) که عناصر و مفاهیم آن، قابلیت تطبیق با نظامات حقوقی و سیاسی جهان معاصر را ندارد (همان: ۴۷). در این دیدگاه، محوریت از آن امامت - امت و نه دولت - ملت و برخلاف، تئوری‌های لیبرالیستی که قائل به شرارت ذاتی نهاد دولت است، تلقی از آن، خیر الهی است که رابطه عناصر آن، قلبی و روحانی می‌باشد (بهشتی، ۱۳۸۶: ۱۸۴).

در این دیدگاه، امت با افاده معنایی متمایز از عناصر تشکیل‌دهنده دولت مدرن (نژادی، جغرافیایی و قبیله‌ای)، ناظر به جامعه ایمانی با عقاید مشترک که در پی وصول به اهداف مشترک با رهبری واحد است. بنابراین در تبیین قرآنی، امت، متفاوت از مفهوم ناس محسوب می‌شود؛ زیرا ناس، معطوف به کلیت انسان‌ها است در حالی که امت، ناظر به انسان‌های ملتزم به آیین اسلام و مسئولیت‌های فرامکانی آن است (بهشتی، ۱۳۷۷: ۴۵ - ۴۱).

لازم است خاطر نشان شود که در الگوی بهشتی، امت در تداوم زیست اجتماعی خویش نیازمند امامت بوده و در واقع امامت به مثابه عنصری جاودان، حبل متین و عامل نجات امت از مسیر ضلالت

ایفای نقش می‌کند (همان: ۱۶). پس امت و امام در کنار هم معنا یافته و در واقع «مردم، امت نمی‌شوند تا امامتی در کار نباشد و امامتی تحقق پیدا نمی‌کند تا امتی در کار نباشد» (بهشتی، ۱۳۶۰: ب: ۱۹). در این سازه، مسئولیت تدبیر در وهله نخست، از آن «امت آگاه» است، گرچه بی‌نیاز از امامت نیست (بهشتی، ۱۳۷۷: ۵۱). نتیجه اینکه، بهشتی، امام و ولی را با مردم و برای مردم می‌فهمید و دولت را بر ساخته روح و شکلی ترسیم می‌نمود که با ایجاد رابطه‌ای متوازن و متکامل، مدیریت جامعه را رقم می‌زنند.

۲. مکتب - مردم

شهید بهشتی در زمانه‌ای می‌زیست که اسلام سیاسی رو به گسترش بود و علی‌رغم آگاهی از تئوری‌های غربی، با اتخاذ رویکردی ایجابی به ایدئولوژی، ضمن دفاع از «شناسایی کامل اسلام به صورت یک ایدئولوژی همه‌جانبه» (بهشتی، ۱۳۹۶: ۵۶) به هم‌نشینی دین و سیاست تصریح می‌کند: «سیاست و اداره اجتماع، یعنی اداره در خدمت هدف و در راه تحقق بخشیدن به مسلک و آرمان‌ها ...» (بهشتی، ۱۳۸۶: ۱۹۰). در این خوانش، با جایابی ایدئولوژی به عنوان کانون نظم و سامان سیاسی، سایه‌افکنی آن بر مفاهیم سیاسی حضور دارد؛ چنانچه بهشتی باور به مفهوم امت داشت نه ملت؛ زیرا ملت،^۱ مفهومی جدید و ناظر به زیست جغرافیایی معین و گره‌خورده با دولت مدرن است، اما امت مبتنی بر اعتقاد و ایمان است: «افراد خارج از حوزه اعتقادی که به ایدئولوژی اسلام سیاسی ندارند عضو ملت محسوب نمی‌شوند» (بهشتی، ۱۳۹۰: ج: ۴۹۳). پس بهشتی با فاصله‌گیری از نظریه دولت مدرن، با پذیرش خصلت ایدئولوژیک دولت، غایت آن را ناطقیت اسلام و تحقق جامعه ایدئولوژیک معرفی می‌کند:

ایدئال و هدف اساسی ما به وجود آوردن یک جامعه نمونه اسلامی است که در آن اسلام و تعالیم خالص همه‌جانبه و متحرک آن محور باشد (بهشتی، ۱۳۹۶: ۸۴).

در این تقریر، «متعبد بودن در برابر مکتب» به عنوان نخستین ویژگی دولت (بهشتی، ۱۳۸۶: ۲۸۹) است که منتج به انتظام دولت بر اساس گفتمان اسلام سیاسی فقهاتی و دال مرکزی ولایت فقیه است؛ چنانچه سخن از لزوم استمرار تولیت و زعامت جامعه توسط فقیه عادل به عنوان گرانیگاه ماهیت دولت می‌آید و حاکمیت وی، استمرار حاکمیت معصوم است. شهید بهشتی با پذیرش نظریه انتصاب و ایده ولایت مطلقه فقیه، در دفاع از اصل پنج قانون اساسی می‌گوید:

شاید برخی تصور کنند که مفاد این اصل فقط با مبانی شیعه اثناعشری سازگار است که معتقد به امام دوازدهم و غیبت اوست و فقها را نائب عام او می‌دانند؛ ولی این تصور

درست نیست، زیرا ضرورت ولایت فقیه همچون ضرورت اصل امامت ناشی از ضرورت حاکمیت مکتب در جامعه اسلامی است. در یک جامعه مکتبی ولی امر باید برجسته‌ترین نمونه عملی و علمی مکتب باشد (بهشتی، ۱۳۹۰ ب: ۳۸۸).

شهید بهشتی ضمن پذیرش رویکردهای مشهور کلامی در مسئله حاکمیت عصر غیبت، به عنوان فقیهی اسلام‌شناس با رویکرد فقهی به نهاد دولت می‌پرداخت و از رهگذر تعریف فقه به معنای «شناخت احکام معاملات عقلایی رایج میان مردم» (بهشتی، ۱۳۸۶: ۱۸۰) بر اندراج شرط مرجعیت در رهبری جامعه اصرار نموده و این‌چنین اندیشه خویش را از متفکرانی همچون جان لاک که معتقد به عدم تفاضل افراد در حکومت هستند جدا می‌سازد.

در فلسفه سیاسی بهشتی، عنصر جمهوریت نقش و کارکرد قابل توجهی دارد، چنان‌که دولت فارغ از جمهور، دولت دینی تلقی نمی‌شود. وی با تقسیم‌بندی دولت معصوم (ع) و غیرمعصوم (فقیه عادل)، با ذکر دو خصلت تعیینی و غیرتحمیلی (لزوم پذیرش مردم) به عنوان اساس ماهیت دولت معصوم (ع) (بهشتی، ۱۳۷۷: ۴۹)، پیرامون انبعاث قدرت حاکم از رأی مردم می‌گوید:

از نظر شیعه، شخص معینی به عنوان ولایت و زعامت امت اسلامی منصوب نگشته به همین جهت در روایات مربوط به رهبری، در این عصر، تنها به ذکر صفات و خصوصیات کلی که باید در رهبر باشد اکتفا شده است. این نشان می‌دهد که این خود مردم هستند که باید کسی را به رهبری بپذیرند که واجد صفات و خصوصیات باشد که در این روایات آمده است (همان: ۴۴۸).

پذیرش رأی جمهور در عرصه‌هایی همچون اعتبار قانونی اساسی (بینا، ۱۳۶۴: ۱۷۳۳) و انتخاب حاکم، از جایگاه مشروعیت‌بخش رأی جمهور مکتبی، به مثابه پشتوانه «قدرت، قانونی بودن و نفوذ تأثیر حکومت» قلمداد می‌شود (بهشتی، ۱۳۹۰ ب: ۶۹).

تبیین نظریه دولت در اندیشه آیت‌الله بهشتی

۱. رویکرد مفهومی دولت: سازواری سنت و بیعت

با تأمل در اندیشه آیت‌الله بهشتی، سه الگوی تأسیس حکومت اسلامی مشاهده می‌گردد: ایده اول، نصب الهی در عهد نبوی که در واقع به دلیل ویژگی‌هایی منحصر به فرد رسول اکرم (ص)، مورد تأیید مردم واقع شد؛ ایده دوم، امامت الهی یا نصب از جانب پیامبر است که وی با استناد به آیه «وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» (بقره: ۱۲۴) معتقد است که «[امام] کسی است که

زامداری او به وسیله ما [مردم] به او داده نشده، بلکه به وسیله خدا به او داده شده است. ولایتش ولایت الهی است» (بهشتی، ۱۳۸۶: ۱۶۷)؛ الگوی سوم، با استنتاج از منابع روایی، نصب خاص را مسکوت نهاده و صرفاً ناظر به صفات و ویژگی‌های کلی رهبری است که با رأی جمهور (بیعت)، زعامت فقیه واجد شرایط، مهیا می‌شود (بهشتی، ۱۳۹۰: ب: ۴۴۸).

ماحصل دسته‌بندی فوق، بیانگر تمایز خاستگاه دولت الهی از دولت مدرن و الگوی ارگانیک است، چنانچه دولت مدرن صرفاً مبتنی بر قرارداد اجتماعی و فاقد پایگاه الهی و ماورایی است، اما دولت عصر غیبت، در امتداد دولت نص‌محور معصوم علیه السلام ترسیم می‌شود:

زمان زمان غیبت است ... به زامداری کسی تن در بده که شرایط او در حدی باشد که اگر امام زمان حضور داشت، او را به فرمانروایی وامی‌داشت (بهشتی، ۱۳۹۱: ۳۹).

بدیهی است اعتقاد بهشتی به خاستگاه الهی دولت، مرادف با خودکامگی و استبداد نیست و مشارکت سیاسی مردم که مأخوذ از مفهوم بیعت در فقه سیاسی شیعه است، جایگاه ویژه‌ای داراست؛ همچنان که تصریح می‌کند:

مسئله اتکا بر آرای عمومی لزومی ندارد که متکی بر آیات باشد تا احیاناً بحث شود که آیا تک‌تک مردم صلاحیت اظهارنظر درباره فلان امر فنی را دارند یا ندارند (بینا، ۱۳۶۴: ۳۶۰).

این نگرش مردم‌سالار، برخاسته از استدلال‌های وی در دفاع از اصل ۵۶ قانون اساسی، است:

حق حاکمیت ملی که همان حق تعیین سرنوشت اجتماعی است، حقی است عمومی که خداوند به همه آحاد ملت داده تا مستقیماً یا از راه تعیین و انتخاب افراد واجدالشرایط با رعایت کامل قوانین اعمال شود. هیچ فرد یا گروهی نمی‌تواند این حق الهی همگانی را به خود اختصاص دهد (همان: ۵۱۰).

گفتنی است که اصل ۵۶ قانون اساسی تبلور نگرش دولت مردم‌سالار بهشتی است که سایه‌افکنی آن را در اصل پنجم: «شناخته و پذیرفته شدن رهبری توسط اکثریت مردم» و اصل ششم: «اتکای اداره کشور به آرای عمومی» حضور دارد. بهشتی در برابر دیدگاه‌های فکری مقابل، که وی را عامل ایجاد «حاکمیت دوگانه ملت و فقها» می‌دانستند، تباین اصل پنجم (ولایت مطلقه فقیه) با اصل ۵۶ (حاکمیت ملی) را صراحتاً نفی نمود: «اصل پنجم فارغ از نقش مردم نیست ... تا او (مردم) دنبالش نباشد تمامیت ندارد و شأنیت هم ندارد» (همان: ۵۲۳). چنین تفسیر مردم‌سالارانه‌ای، ضمن تمایز از الگوی ارگانیک و

مکانیک، حاکمیت ملی را اصلی بنیادین و عناصری همچون فقاقت و عدالت را مرادف با تحمیل تولید مجتهد جامع الشرايط تلقی نمی‌کند (بینا، ۱۳۶۱: ۵۲۲).

بر این اساس در ایده سازواری سنت - بیعت، علی‌رغم همانندی خاستگاه اولیه الهی دولت معصوم و غیرمعصوم، منشأ وجودی دولت، برآمده از نصوص دینی است که تحقق و اثبات آن از «رأی امت» (بهشتی، ۱۳۷۷: ۵۴) می‌گذرد. این رأی، در برقراری رابطه طولی با اراده خداوند متعال، کارکرد ویژه‌ای را نمایان می‌کند:

شورای انقلاب را امام تعیین کردند. مشروعیت شورای انقلاب مستقیماً از طریق نصب امام بود ... مشروعیت دولت موقت از طریق امام بود و امت این مشروعیت را داد، اما از طریق امام و امام مشروعیت را داد، اما هماهنگ با امت (بینا، ۱۳۶۱: ۳۹۵).

۲. رویکرد ساختاری دولت: هدایت، هویت، نظارت

ساختار دولت، در نظریه‌های جمهوری اسلامی مبتنی بر نظریه ولایت فقیه است. نوشتار حاضر با اشاره به سه مؤلفه عناصر و نهادها، مرزهای قدرت و شبکه قدرت، ساختار دولت را در انگاره‌های سیاسی بهشتی مورد بررسی قرار می‌دهد که بیانگر عدم اعتقاد بهشتی به ساخت تک‌مرکزی دولت و در عین حال دولت حداکثری است.

یک. عناصر و نهادها

الف) ولایت فقیه

اصولاً تفکیک قوا و چرخش قدرت، نماد الگوی قدرت مشروط و قانونی است. در دیدگاه حقوقی شهید بهشتی، هر یک از قوا با توجه به نقشی که در نظام امت امامت دارند ایفای نقش می‌کنند (نیکونهاد، ۱۳۹۴: ۱۶۳). شهید بهشتی با بهره از نصوص دینی از جمله «إِنَّمَا مِنْ كَانِ مِنَ الْفُقَهَاءِ صَائِنًا لِنَفْسِهِ، حَافِظًا لِدِينِهِ، مُخَالِفًا لِهَوَاهُ، مُطِيعًا لَأَمْرِ مَوْلَاهُ، فَلِلْعَوَامِ أَنْ يَقْلُدُوهُ»، و اندراج آن در اصل ۵۷ قانون اساسی: «قوای حاکم در جمهوری اسلامی ایران عبارتند از: قوه مقننه، قوه مجریه و قوه قضائیه که زیر نظر ولایت مطلقه امر ... اعمال می‌گردند»، بر مهم‌ترین عنصر ساختار سیاسی دولت (ولایت مطلقه فقیه) و نسبت آن با قوای دیگر، تأکید می‌نماید (بهشتی، ۱۳۸۶: ۲۶۷). تدقیق در این اصل، حاکی از عدم اعتقاد بهشتی به تفکیک قوای مرسوم در نظامات حقوقی است؛ زیرا در الگوی وی، قوا، در رابطه‌ای مستقیم با نهادی مافوق، به سر می‌برند.

در امتداد این نگرش، آیت‌الله بهشتی از لزوم دو مدل رهبری سخن می‌گوید: رهبری فقاقتی و

رهبری ولایتی (همان: ۲۸۱) که منتج به تسری تسلط فقیه بر کیفیت حکمرانی و ساخت دولت می‌شود. وی با ذکر دو استدلال و در تقابل با نظریات فقهایی همچون آیت‌الله منتظری که معتقد به محصور کردن ولی فقیه در چارچوب احکام اسلامی بود (بهشتی و حاجی‌هاشمی، ۱۳۹۵: ۳۷) از قرائتی متفاوت با جایگاه ولایت مطلقه فقیه در ساختار دولت پرده‌برداری می‌کند:

یکی از این نظر که او [فقیه] پیچیدگی مسائل تازه را بهتر و عمیق‌تر لمس می‌کند و در نتیجه، فقاقت یعنی همان مسئولیت اول را بهتر و سودمندتر انجام می‌دهد و نظراتش راهگشاتر و کارسازتر باشد. دیگر اینکه طبق تجربه تاریخی، نظرات فقهی خالص و صحیح معمولاً در جریان عمل دستکاری می‌شود و از خطر انحراف مصون نیست و حضور رهبری‌کننده و جهت‌دهنده فقیه در جریان عمل از این خطر می‌کاهد و هر جا دستکاری لازم باشد با نظر او صورت می‌گیرد و اصالت اسلامی نظام در عمل اجتماعی کمتر آسیب می‌بیند (بهشتی، ۱۳۹۰ ب: ۳۸۸).

ب) قوه اجرایی

اصولاً حاکمیت مردم بیشتر در قالب قوه مجریه ظهور می‌یابد و بدین سبب جایگاه خاصی در ساختار دولت دارد. با اهتمام شهید بهشتی و به موجب اصل ۱۱۳ قانون اساسی، رئیس‌جمهور عالی‌ترین مقام رسمی کشور پس از رهبری شناخته شده است (بینا، ۱۳۶۴: ۱۲۰۹). همچنین اجرایی شدن مصوبات مجلس شورای اسلامی و قراردادهای بین‌المللی منوط به امضای رئیس‌جمهور است (همان: ۱۲۴۳). در خصوص روابط این قوه با نهاد رهبری می‌توان به اصل شصتم قانون اساسی «اعمال قوه مجریه جز در اموری که در این قانون مستقیماً بر عهده رهبری گذارده شده از طریق رئیس‌جمهور و وزراست» اشاره نمود. شهید بهشتی در خصوص این اصل از اضافه شدن واژه «جز» سخن گفته، زیرا که متن اولیه آن در تضاد با اصل ۱۱۳ قانون اساسی است. فلذا بخشی از وظایف این قوه طبق اصل ۶۰ قانون اساسی مستقیماً بر عهده رهبری است. همچنین براساس اصل ۱۱۰ قانون اساسی، تنفیذ حکم ریاست این قوه و نیز عزل وی پس از نظر مجلس، حاکی از نظارت رهبری است.

ج) قوه مقننه

قوه مقننه با دو کارکرد وضع قوانین و نظارت بر اجرا، نقش بسزایی در ساختار دولت دارد، کما اینکه شهید بهشتی با عنایت به اصل ۸۴ قانون اساسی به «مسئولیت عام» هر نماینده در مسائل کشور و اظهار نظر در همه مسائل داخلی و خارجی (همان، ص ۸۳۸) اشاره می‌نماید. بذل توجه شهید بهشتی به تصویب دو اصل مرتبط با این قوه (اصل ۵۸ و ۵۹) در مشروح مذاکرات قابل کتمان نیست و وی با اشاره

به اصل ۵۸ قانون اساسی، معتقد به تصویب قوانین از مجرای قوه مقننه و همچنین انطباق مصوبات آن با قانون اساسی و شرع مقدس می‌باشد.

شهید بهشتی امعان نظر دقیقی در خصوص اختیارات و وظایف این قوه داشتند که یک نمونه آن محدودیت‌های مطروحه در اصل ۷۹ قانون اساسی است: «برقراری حکومت نظامی ممنوع است. در حالت جنگ و شرایط اضطراری نظیر آن دولت حق دارد با تصویب مجلس موقتاً محدودیت‌های ضروری را برقرار نماید». در دیدگاه وی «محدودیت‌های ضروری هم در اصل ضرورت و هم در کیفیت با تصویب مجلس شورای ملی تعیین خواهد شد» (همان: ۸۸۲). که البته در موضع دیگر از محدودیت زمانی آن: «به هر حال مدت آن از سی روز بیشتر نباشد» سخن گفته است (همان: ۸۸۶).

مسئله مهم اینکه در نظر بهشتی، قوای سه‌گانه رابطه طولی ضابطه‌مند با ولایت دارند، فلذا پیشنهاد برخی نمایندگان در فرایند تدوین اولیه اصل ۸۰ قانون اساسی: «گرفتن و دادن وام یا کمک‌های بدون عوض داخلی و خارجی از طرف دولت باید به تصویب مجلس شورای ملی و شورای رهبری باشد» (همان: ۸۷۳) را نیازمند اصلاح و بازبینی دانست؛ به عبارتی گرچه در اندیشه آیت‌الله بهشتی، اطلاق ولایت فقیه و نظارت بر حسن اجرای عملکرد قوای سه‌گانه بدیهی است، اما بر قانون‌گرایی، غیر قابل چشم‌پوشی می‌باشد:

شورای رهبری را نباید آن‌قدر گسترده نمود که مجبور باشد تشکیلات راه بیندازد، نیروی انسانی جذب کند. بنابراین نباید در قانون اساسی شورای رهبری را در همه امور دخالت بدهیم و اگر این امر محقق بشود به منزله دولت سومی در کشور می‌باشد. از این‌رو ما باید سعی کنیم که نقش شورای رهبری همان نقش عام باشد که مورد نظر ما هم هست (همان: ۸۷۳).

(د) قوه قضائیه

یکی از تفاوت‌های نظریه ساختار دولت در نظریه امت و امامت با دیگر نظریات شیعی، تعلق انحصاری نهاد قضاوت به فقیه است، چنان‌که امام خمینی علیه السلام در تحلیل مقبوله عمرو بن حنظله، جعل و نصب قاضی را از شئون حاکم می‌داند (امام خمینی، ۱۴۱۰: ۱۱۸). در این اندیشه، ریاست قوه قضائیه بر عهده مجتهدی است که نصب فقیه و نه وکالت، اعتباربخش جایگاه اوست، چنانچه فقدان این نصب، مشروعیت ریاست را زایل می‌کند (همان: ۱۱۷). اصل ۱۵۶ قانون اساسی، ناظر به وظایف پنج‌گانه این قوه است که با توجه به مذاکرات اولیه تدوین این وظایف، شهید بهشتی آشکارا بر مکانیسم قانون‌گرایی و تجمع همه دادگاه‌ها (شرع، انقلاب و...) ذیل دادگستری به عنوان مرجع رسمی رسیدگی به تظلمات

تأکید نمود. در نتیجه می‌توان اذعان نمود در دیدگاه شهید بهشتی دو عنصر ولایت و هدایت، در مشروعیت و برخی شئون کارکردی قوای سه‌گانه جاری است، چنانچه حکم به شمولیت یکسان نمی‌توان کرد.

دو. مرزهای قدرت

زمانه سیاست‌اندیشی شهید بهشتی، شاهد دو دیدگاه حول مسئله مرزهای قدرت بود: ملی‌گرایی اسلامی، صدور انقلاب. نظریه اول مبتنی بر اهداف ملی و خدمت به وطن از طریق اسلام است (بازرگان، ۱۳۶۱: ۳۸ - ۳۷) که در الگوی دولت - ملت‌انگاران، قائل به محدودیت هزینه امکانات و منابع دولت در درون مرزهای ملی است، درحالی‌که رهیافت دوم، کمک به جهان‌گرایی اسلامی را به مثابه راهبردی اساسی دانسته و معتقد به رابطه دیالکتیکی سرنوشت ایران با جهان اسلام است.

قابل اذعان است که تلقی از ملت / هویت، وجه افتراق دو رویکرد مذکور است. هویت با تعریف کانون همبستگی، ترسیم مرزهای بیگانگی و معنابخشی به غیریت، منشأ حساسیت ملت نسبت به منافع هم‌میهن / بیگانه و تکالیف نسبت به بیرون قلمرو خودی را تعیین می‌کند. این مفهوم با چگونگی تعریف از خود و دیگری، در همه امور از توزیع کمک خارجی گرفته تا نسل‌کشی ایفای نقش می‌کند (عبدخدایی، ۱۳۹۳: ۱۱۳). بدیهی است عوامل متعددی در تفاوت خوانش‌های هویت‌ساز دخیل هستند که مسئله سرزمینی شدن دولت یکی از آنهاست و از آنجا که هویت، ناظر به باور کنشگر نسبت به چیستی یا کیستی خود است، منطق شکل‌دهنده دولت، مفسر هویت «خود» است. بدین ترتیب، هویت سرزمینی با تأکید بر عناصری ناسیونال نظیر قومیت، خون و نژاد در فرایند ملت‌سازی و هویت جمعی، افول ارزش و هنجارهای الهیاتی را به دنبال خواهد داشت (Miller, 1995: 6).

تقریر شهید بهشتی از مفاهیمی همچون امت، اسلام سیاسی و دولت مکتبی، بیانگر نگرش وی در خصوص رابطه هویت ملی و مرزهای قدرت می‌باشد:

نظام اجتماعی ما، نظامی است ایدئولوژیک ... متعهد در برابر اسلام؛ و نظامی است مردمی، نه ملی و ناسیونالیست. انسان دوست است نه انسان‌پرست (بهشتی، ۱۳۷۷: ۶۲).

چنین تفسیری، در قرابت با الگوی دولت اندم‌واره که در پی همسان‌سازی رابطه فرد و دولت با عضو و بدن است به سر می‌برد، چنانچه وی ضمن ابدال به الگوی دولت فراملی (تمدنی)، از ایده صدور انقلاب دفاع می‌کند:

ما معتقد بودیم انقلاب ایران یک انقلاب جهانی است، لااقل در جهان اسلام و در دنیای مستضعفین. شاید آقایان چنین دیدی نداشتند، مخصوصاً آقای مهندس بازرگان خیلی این‌طورها نمی‌اندیشیدند (بینا، ۱۳۶۱ ب: ۵۸).

سه. شبکه قدرت

مؤلفه‌های شبکه قدرت در نظام امت امامت متأثر از نظریات دولت مشروطه است، گرچه نمی‌توان از انطباق کامل آن سخن گفت. کنکاش‌ها بیانگر تعارض دولت مکتبی مردمی، با الگوی متصلب حاکم بر سپهر سیاسی ایران (نظم سلطانی) است، به‌طوری‌که نیروهای اجتماعی جزئی از شبکه قدرت دولت مردم‌سالار می‌باشند. در این بخش، شبکه قدرت در وضعیت سه گروه رفتاری مورد تحلیل قرار می‌گیرد:

الف) اقلیت‌ها

در دولت اسلامی، شهروندان به دو دسته مسلمان و غیر تقسیم شده و در اصول ۱۳ و ۲۶ قانون اساسی، پیروان آیین‌های زرتشتی، کلیمی و مسیحی، به عنوان اقلیت‌های رسمی شناسایی شده‌اند. در شبکه قدرت دولت مردمی، اقلیت‌ها برخوردار از حقوق سیاسی - اجتماعی‌اند و به استناد اصل ۶۵ قانون اساسی، حائز پنج کرسی نمایندگی مجلس می‌باشند. بررسی‌ها بیانگر عدم محدودیت اثرگذاری اقلیت‌های مذهبی در قوه مقننه است و شهید بهشتی در خصوص مسئله صلاحیت نامزدهای انتخاباتی شوراهای شهر و روستا در حمایت از حق سیاسی این افراد ابراز می‌کند: «منظور ما این نیست که شورایی متشکل از مسلمین باشد، منظور این است که سیستم شورا، اسلامی باشد» (سایت الف). البته کنشگری اقلیت‌های دینی در امور محلی - منطقه‌ای است و در حکمرانی کلان سهمی نخواهند داشت.

ب) حمایت‌کنندگان

در آرای مردم‌سالارانه آیت‌الله بهشتی، فارغ از نگاه‌های صرفاً نخبه‌گرایانه و آریستوکرات، مشارکت سیاسی امت (توده) در ساخت دولت، امری راهبردی است. در نظام امت امامت، دولت از خصلت «توده‌ای» (بهشتی، ۱۳۷۷: ۴۲) برخوردار است و دامنه مشارکت، انتخاب رهبری، قوای سه‌گانه و نهادهای پایین‌دستی را در بر می‌گیرد. در این راستا، بهشتی در مشروح مذاکرات قانون اساسی و پاسخ به ادعای تصادم اصل حاکمیت ملی با اصل ولایت فقیه، بر ترابط این دو تأکید می‌نماید:

این اصل [حاکمیت ملی] در طول ولایت فقیه است؛ چون اگر فقیه بخواهد اعمال ولایت کند، مستقیماً که اعمال ولایت نخواهد کرد؛ بلکه قهراً آن ولایت را که دارد به وسیله مردم اعمال خواهد کرد (بینا، ۱۳۶۴: ۵۱۵).

پس در نظم سازنده دولت مطلوب، «چندگانگی» حاکمیت ولایت فقیه با حاکمیت انسان برطرف می‌شود. (بهشتی، ۱۳۶۰ الف: ۳۹۳)

شهید بهشتی در راستای تبلور «دخالت تام مردم» (بینا، ۱۳۶۴: ۱۲۷۱)، ضمن توجه به دو مفهوم

آرای عمومی / شورا، از تمایز پایگاه موضوعی / فلسفی آنها پرده‌برداری می‌کند. وی با استناد به آیه ۳۸ سوره شوری و آیه ۱۵۹ سوره آل عمران و تأکید بر عنصر قرآنی شورا و استمداد از نخبگان متخصص، کاربست آن را نافی اتکای دولت به آرای عمومی نمی‌داند:

مسئله اتکا بر آرای عمومی لزومی ندارد که متکی بر این آیات باشد تا احیاناً بحث شود که آیا تک‌تک افراد مردم صلاحیت اظهار نظر درباره فلان امر فنی را دارند یا ندارند (همان: ۳۶۰).

به نظر می‌رسد بهشتی بر آن بود که شمولیت کنشگری حمایت‌کنندگان، از دو مکانیسم دموکراسی نخبه‌گرایانه (شورا) و دموکراسی مشارکتی (آرای عمومی) محقق شود که فصول مجزایی را در قانون اساسی به این مسئله اختصاص داد. قابل اذعان است که مشارکت فعالانه ملت با رویکرد مکانیکی دولت قرابت داشته، معارض با دولت‌های اقتدارگرا و خودکامه است.

ج) زن

با وقوع انقلاب اسلامی، کنشگری زن در شبکه قدرت بهبود یافت. علی‌رغم تدوین قانون اساسی در مجال اندک و پردازش ناکافی نسبت به کنشگری زنان، در اجتهاد پویای آیت‌الله بهشتی، «دلیل بر تحریم حق انتخاب‌کنندگی / شوندگی زنان» (بهشتی، ۱۳۹۸: ۱۳) وجود ندارد. وی با رأی به عدم «حکم قاطع» فقهی از سلب حق زن در کاندیداتوری ریاست جمهوری، این حق را نافی آیات قرآن ندانسته گرچه آن را جزء سنت دینی محسوب نمی‌کند (همان: ۱۷۷). به نظر می‌رسد به دلیل شهادت آیت‌الله بهشتی در اوایل انقلاب اسلامی فرصت کافی تأملات فقهی گسترده پیرامون جایگاه زنان در شبکه قدرت مهیا نشده است.

رویکرد نظری: جامعه‌محوری، دولت‌محوری

میزان استقلال / وابستگی دولت به تشکلهای ذی نفوذ و صاحبان مناصب، به عنوان یکی از مؤلفه‌های ترسیم وضعیت دولت / جامعه‌محوری قلمداد می‌شود. تبیین اولیه این مقوله در اندیشه بهشتی، نیازمند ترسیم جهان‌بینی وی در ماهیت و رسالت دولت است. در الهیات سیاسی بهشتی، نظام هستی، بر ساخته عدالت تکوینی خداوند متعال است که فلسفه بعثت انبیا را موجب شده است (بهشتی، ۱۳۷۸: ۹۱). از رهگذر این الهیات، قانون، یکی از لوازم استقرار نظام عادلانه و تعالی‌بخش جامعه اسلامی محسوب می‌شود (بهشتی، ۱۳۹۰ ج: ۴۲۰). بدین ترتیب دولت مردمی، نماینده و کارگزار ملت در راستای تحقق هنجارها پنداشته می‌شود (بهشتی، ۱۳۹۰ ج: ۲۱) که متکفل رعایت مصالح «برای همه افراد، همه

طبقات، همه ملت‌ها و همه نژادها و در همه نسل‌ها و زمان‌ها» است (بهشتی، ۱۳۳۹: ۱۱۲).

بر این اساس، آیت‌الله بهشتی با ابداع الگوی اقتصاد تعاونی و پیشنهاد تز اقتصادی «در اختیار گذاشتن وسایل و سرمایه کار توسط دولت» (بهشتی، ۱۳۸۶: ۲۴۳) بر استعلائی دولت کارگزار ملت (غیرطبقاتی) بر بورژوازی اقتصادی تأکید می‌کند: «در رویکرد تعاون محور شهید بهشتی حق رأی به انسان داده می‌شود نه به سهام» (بینا، ۱۳۷۲: ۷) و دولت، به عنوان نماینده و کارگزار عموم مردم باید سرمایه‌گذاری‌ها را در راه مصالح و منافع ملت‌ها راه‌اندازی نماید ... کارتل‌ها و تراست‌های بزرگی که برای راحتی مردم ایجاد می‌شوند فقط حرف روی کاغذ می‌باشند. کارتل و تراست‌ها جلوی تولید اضافه را در دنیا می‌گیرند و اگر هم یک وقتی کار از دستشان خارج شد، تولید بالا رفت حاضر می‌شوند محصولاتشان را به دریا بریزند و سر قیمت‌ها پایین نیابند» (بهشتی، ۱۳۹۰ الف: ۱۶۲). در اکتفای چنین دیدگاهی، شهید بهشتی در تدوین قانون اساسی نیز بحث تعاونی را وارد کرد و در تدوین اصول ۴۳ و ۴۴ قانون اساسی پیرامون بخش تعاون نقش اساسی داشت:

جمع‌بندی اینکه ما باید روی نفی سرمایه داری تکیه کنیم و هیچ و هم نکنیم که سرمایه‌داری در این جامعه بتواند بماند. همین مقدارش هم که هست باید ریشه‌کن کنیم و واقعاً اگر فردی، جمعی، گروهی در این ذره‌ای تردید کنند، خطرهای بزرگی را متوجه این نعمت‌های به دست آمده در پرتو انقلاب کرده‌اند. ما در این باره باید هیچ تردید نکنیم، هیچ درنگ نکنیم، هیچ وقت تلف نکنیم تا با تمام توانمان جلوی سلطه سرمایه‌داری خارجی، داخلی وابسته، داخلی غیروابسته، فرق نمی‌کند. ما باید جلوی همه اینها را بگیریم. برای این منظور کارهای زیادی باید انجام بدهیم. در موقع تنظیم قانون اساسی تا حدودی در بخش اقتصادی توانستیم کارهایی را که باید انجام بدهیم (بهشتی، ۱۳۹۷: ۱۸).

تشریح مبسوط این رویکرد (جامعه / دولت) محوری، در تقریر بهشتی از کنشگری نهادهای مدنی، رگه‌هایی از رویکرد جامعه‌محوری هویدا می‌شود. به عبارتی، نهادهای مدنی همچون شوراهای شهر و روستا و احزاب به مثابه بستر تحقق کارویژه‌های «اداره» و «نظارت» مردم، مشارکت سیاسی را موجب می‌شوند (بهشتی، ۱۳۸۶: ۲۴۸). از این رو اصل هشتم قانون اساسی، با اشاره به حق امر به معروف و نهی از منکر و نظارت عمومی شهروندان، کارگزاران را به پاسداشت عدالت و حدود قانونی، ملزم می‌کند (بهشتی، ۱۳۷۷: ۶۶ - ۶۲).

قابل اذعان است که تصریح شهید بهشتی به تعهد دولت اسلامی به «تداوم خودجوش مردم در خط اسلام» (بهشتی، ۱۳۹۰ ب: ۳۸۵) نشانگر آمیختگی توجه به هنجارهای پیشین و همچنین جامعه

می‌باشد؛ چنانچه با نامیدن جامعه اسلامی، در مناسبات سیاسی - اجتماعی، به «امت واحده» و لزوم رابطه «طولی» (بهشتی، ۱۳۶۰ الف: ۳۸۵) آن با امامت، ایده «جامعه تک‌حزبی» را مردود اعلام می‌کند (بهشتی، ۱۳۸۶: ۳۸۴). قابل اذعان است که اهتمام شهید بهشتی به لزوم حفظ هنجارهای اسلامی در مناسبات اقتصادی و معیشت ملت مکتبی قابل مشاهده است؛ چنان که در ایام نخستین پیروزی انقلاب اسلامی آشکارا تصریح می‌نماید:

پوست کنده و صریح عرض می‌کنم انقلاب اسلامی ما با روند و مناسبات اقتصادی موجود، در معرض خطر قطعی است، چون در این بُعدش اسلامی نشده است (بهشتی، ۱۳۹۷: ۲۵).

نتیجه

نظریه دولت، کلید کل اندیشه سیاسی است. بذل توجه به این نظریه، ناشی از مداخلیت دولت در چاره‌اندیشی سامان سیاسی جوامع می‌باشد. در اندیشه آیت‌الله بهشتی، اسلام به مثابه یک نظام وسیع عقیده و عمل است که شناخت هر جزء، متوقف بر جهان‌بینی آن نظام می‌باشد. فلذا وی با اعتقاد به گفتمان اسلام سیاسی و هم‌نشینی دین و سیاست، کارویژه دولت را فراتر از ایفای کارکردهای صرفاً مادی دانسته، آن را متولی نیل انسان به کمال الهی تعریف می‌نماید.

در نظام امت امامت آیت‌الله بهشتی، دولت مطلوب در امتداد امامت محسوب شده و دو زیر بنا دارد: اسلامیت و جمهوریت. بدین ترتیب وی درصدد سازواری اسلام با جمهوریت است که آن را از تراش شیعه و تجربه عملی مشروطه دنبال نمود. در دستگاه فلسفه سیاسی بهشتی، این دو مفهوم نامتجانس و منفک از یکدیگر نیستند؛ اساساً مردم‌سالاری، خاستگاه و صبغه‌ای دینی خواهد داشت که در نهایت، ابتدای دولت به این دو دانش‌واژه، ماهیت، مفهوم، ساختار و نظریه دولت را ترسیم می‌باشد.

آیت‌الله بهشتی در وهله نخست، ماهیت دولت را برخاسته رهیافت انسان‌شناسی و برخوردار از دو مؤلفه مکتبی - مردمی می‌پندارد. در رویکرد مفهومی، دولت نهادی الهی و مقدس است که زعامت آن در زمان غیبت معصوم علیه السلام، به فقیه عادل شیعی واگذار شده است. خاستگاه چنین دولتی متفاوت از الگوی مکانیکی و دولت مدرن است و در واقع محصول قرارداد اجتماعی نیست، گرچه رأی مردم در مشروعیت آن، خالی از نقش نیست. در این رویکرد گرچه دولت اسلامی مبتنی بر بیعت جمهور است، اما در حکمرانی بر اساس مصلحت عمل می‌کند نه الزاماً رأی اکثریت.

تلازم حاکمیت الهی و اراده مردم، در ساحت ساختاری دولت، اثرگذار بوده و فارغ از اختصاص رأس

هرم دولت به ولایت مطلقه فقیه، وی ابتدائاً، دخالتی در امور اجرایی قوای سه گانه نخواهد داشت. در چنین ساختاری نوینی، دولت مطلوب تلاشی در راستای ایجاد هم‌نهادی مفاهیم قدیم و جدید دولت است و مردم (فارغ از آیین و جنسیت) ضمن برخورداری از حقوق سیاسی قانونی، در فرایندهای سیاسی سهم قابل توجهی خواهند داشت. در ساحت نظری، دولت عهددار زیست ایمانی ملت و تسهیلگر حیات طیبه است. فلذا ضمن تأکید بر هنجارهای دینی از پیش تعیین شده، با هر سنخ تفوق و ویژه‌خواری تشکلهای متعدد به مخالفت خواهد برخاست.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

۱. آمدی، عبدالواحد (۱۴۰۱). *غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دار الکتاب الاسلامی.
۲. احمدوند، شجاع (۱۳۹۴). *تاریخ تحول دولت در اسلام*. تهران: نی.
۳. بازرگان، مهدی (۱۳۶۱). *حکومت جهانی واحد*. تهران: پیام آزادی.
۴. بشیریه، حسین (۱۳۶۹). «مسائل اساسی در فلسفه اسلامی». *نشریه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*. ص ۲۲۳ - ۱۹۱.
۵. بشیریه، حسین (۱۳۸۲). *آموزش دانش سیاسی*. تهران: نگاه معاصر.
۶. بهشتی، علیرضا و مرضیه حاجی‌هاشمی (۱۳۹۵). «چگونگی شکل‌گیری اصل ولایت فقیه به منزله ساخت قدرت در جمهوری اسلامی». *فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران*. دوره دهم. شماره ۱.
۷. بهشتی، محمد (۱۳۳۹). «حکومت در اسلام؛ هدف حکومت». *مجله مکتب تشیع*. شماره ۳.
۸. بهشتی، محمد (۱۳۶۰ الف). *مواضع ما*. تهران: دفتر حزب جمهوری اسلامی.
۹. بهشتی، محمد (۱۳۶۰ ب). *عروة الوثقی*. شماره ۹۱.
۱۰. بهشتی، محمد (۱۳۶۳). *ویژگی‌های انقلاب اسلامی*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۱. بهشتی، محمد (۱۳۷۷). *مبانی نظری قانون اساسی*. تهران: روزنه.
۱۲. بهشتی، محمد (۱۳۷۸). *اقتصاد اسلامی*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۳. بهشتی، محمد (۱۳۷۸). *حق و باطل از دیدگاه قرآن*. تهران: بقعه.
۱۴. بهشتی، محمد (۱۳۷۹ الف). *خدا از دیدگاه قرآن*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۵. بهشتی، محمد (۱۳۷۹ ب). *باید و نبایدها*. تهران: بقعه.
۱۶. بهشتی، محمد (۱۳۸۰ الف). *خدا از دیدگاه قرآن*. تهران: بقعه.

۱۷. بهشتی، محمد (۱۳۸۰ ب). *نقش آزادی در تربیت کودک*. تهران: بقیه.
۱۸. بهشتی، محمد (۱۳۸۱). *آزادی، هرج و مرج و زورمندی*. تهران: بقیه.
۱۹. بهشتی، محمد (۱۳۸۶). *ولایت، رهبری، روحانیت*. تهران: بقیه.
۲۰. بهشتی، محمد (۱۳۹۰ الف). *باتکداری، ربا و قوانین مالی اسلام*. تهران: روزنه.
۲۱. بهشتی، محمد (۱۳۹۰ ب). *حزب جمهوری اسلامی (گفتارها، گفت‌وگوها و نوشتارها)*. تهران: روزنه.
۲۲. بهشتی، محمد (۱۳۹۰ ج). *شناخت اسلام*. تهران: بقیه.
۲۳. بهشتی، محمد (۱۳۹۱). *پیامبری از تگاهی دیگر*. تهران: روزنه.
۲۴. بهشتی، محمد (۱۳۹۶). *اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانشجویان در اروپا بهشتی*. تهران: روزنه.
۲۵. بهشتی، محمد (۱۳۹۷). *نظام اقتصادی در اسلام*. تهران: روزنه.
۲۶. بهشتی، محمد (۱۳۹۸). *زن در موقعیت اسلام*. تهران: روزنه.
۲۷. بینا (۱۳۶۱). *او به تنهایی یک امت بود*. دفتر نخست. تهران: بنیاد شهید انقلاب اسلامی.
۲۸. بینا (۱۳۶۴). *صورت مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۲۹. بینا (۱۳۷۲). *مالکیت تعاونی. نشریه تعاون*. ش ۲۲.
۳۰. بینگهام، پاول؛ گابریل آبراهام آلموند و رابرت جی. مونت (۱۳۸۱). *چارچوبی نظری برای بررسی سیاست تطبیقی*. ترجمه: علیرضا طیب. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی ریاست جمهوری.
۳۱. پوپر، کارل (۱۳۷۷). *جامعه باز و دشمنانش*. ترجمه: عزت‌الله فولادوند. تهران: خوارزمی.
۳۲. توحیدفام، محمد (۱۳۸۲). *دولت و دموکراسی در عصر جهانی شدن*. تهران: روزنه.
۳۳. جمالی، حسین (۱۳۸۰). *تاریخ و اصول روابط بین‌الملل*. تهران: نشر نمایندگی ولی فقیه در سپاه.
۳۴. خمینی، روح‌الله (۱۴۱۰). *الرسائل*. ج ۲. قم: اسماعیلیان.
۳۵. رحمت‌الهی، حسین (۱۳۸۸). *تحول قدرت*. تهران: میزان.
۳۶. ریویر، کلود (۱۳۸۶). *درآمدی بر انسان‌شناسی سیاسی*. ترجمه: ناصر فکوهی. تهران: نی.
۳۷. سرابندی، محمدرضا (۱۳۸۶). *سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های شهید بهشتی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۳۸. صلاحی، ملک‌یحیی و واحد امینی (۱۳۸۸). *مفهوم حقوق طبیعی و حقوق بین‌الملل در اندیشه سیاسی توماس هابز. فصلنامه تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری*. دوره ۵. شماره ۱.

۳۹. طباطبایی، محمد (۱۳۹۶). نظریه تفکیک قوا و سازماندهی قدرت سیاسی نزد دولت. *دولت پژوهی*. ۳ (۲). ۳۶ - ۱.

۴۰. عالم، عبدالرحمن (۱۳۹۰). *بنیادهای علم سیاست*. تهران: نی.

۴۱. عبدخدایی، مجتبی (۱۳۹۳). دولت مدرن، دولت تمدنی. *فصلنامه فلسفه و الهیات*. ۱۹ (۳).

۴۲. فارابی، ابونصر (۱۳۸۸). *فصول منتزعه*. ترجمه حسن ملکشاهی. تهران: سروش.

۴۳. فاضل مقداد (۱۳۷۹). *النافع يوم الحشر فی شرح باب الحادی عشر*. تهران: کوچانی.

۴۴. فیرحی، داود (۱۳۹۲). *نظام سیاسی و دولت در ایران*. تهران: سمت.

۴۵. کوئن، بروس (۱۳۸۸). *مبانی جامعه‌شناسی*. ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل. تهران: سمت.

۴۶. مصلی‌نژاد، عباس (۱۳۹۲). نقش دولت در توسعه اقتصادی ترکیه در سه دهه اخیر. *فصلنامه مطالعات*

توسعه اجتماعی ایران. شماره ۲. ص ۷۹ - ۵۵

۴۷. مظفریان، منوچهر (۱۳۶۲). *رهبری و مدیریت در اسلام*. تهران: عطائی.

۴۸. نیکونهاد، حامد (۱۳۹۴). *نظام حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران در چارچوب نظریه امت و امامت*.

رساله دکتری حقوق عمومی. دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.

۴۹. وینسنت، اندور (۱۳۷۱). *نظریه‌های دولت*. ترجمه حسین بشیریه. تهران: نشر نی.

50. Giddens, A. (1985). *The Nation - State and Violence*. Cambridge: Polity. P. 116.

51. Miller, David (1995). *On Nationality*, oxfor: Clarendon Press.

52. <https://www.alef.ir/news/3960815095.html?show=text>

53. Weber, Max (1958 [1919]). *Politics as a Vocation*, in *From Max Weber: Essays in Sociology*, tran. And ed. H. Gerth and C. Wright Mills, New York: Oxford University Press.